**“...YA NE OLSA GEREKTİR, MÜLHİD OLMAYIP”: KIZILBAŞ İLE MÜCADELENİN
OSMANLI DİNİ-İDARİ TERTİBİNE KATKILARI**

Can Eyüp ÇEKİÇ*

Özet

Kızılbaş, Erdebil Tekkesi'ne bağlı, Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de yaşayan Türkmen gruplarına verilen isimdir. Erdebil'de bulunan Safevi tekkesinin kurumlaşması ve siyasi bir aktör olarak ortaya çıkmaya başlaması, tekkenin 15. yy. ortalarından itibaren Anadolu'da yaşayan Erdebil'e bağlı müritler yardımıyla yoğun bir iletişim ağı kurmasıyla açıklanır. Bu dönemde bahsi geçen bölge Osmanlı egemenliğine girmeye başlasa da, devlet mekanizması tüm araçlarıyla burada varlığını kabul ettirebilmek için biraz daha bekleyecektir. Bu süreç içerisinde, kızılbaşlık terim olarak sadece bölgedeki bir takım nüfusu değil Osmanlı Devleti'nin kurumlarına, kimliğine, sembollerine, yaşadığı değişime karşı şiddetli bir muhalefeti temsil eder. Bu makale, özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı yönetimi tarafından Anadolu'da gitgide güçlenen Alevi hareketine karşı verilen mücadelenin Osmanlı resmî ideolojisinin gelişimini büyük ölçüde etkilediğini iddia ediyor. Osmanlı kurumlarına, kimliğine, sembollerine ve giderek saray çevresinde artan Ortodoks temayüllere muhalefet eden Alevi hareketinin Osmanlı devletinin ideolojik doğasını değiştirdiğini, özellikle ulema ve bürokrasi yönetiminin ve vakanüvislerin söylemlerine dayanarak ortaya koymayı amaçlıyor.

Anahtar Kelimeler: Alevilik, Kızılbaşlık, Ebussuud Efendi, Safevi.

**“...WHO IS HE, IF NOT AN INFIDEL”: CONTRIBUTIONS OF THE STRUGGLE
AGAINST ALEVISM TO THE OTTOMAN RELIGIOUS AND ADMINISTRATIVE
ORGANIZATION**

Abstract

“Red Head,” is the name given to the Turkoman groups, who were associated with the Erdebil Lodge in Eastern Anatolia and Northern Syria. The institutionalization and rise of that Safevid lodge as a political actor in the 15th century has been explained by networking efforts of its disciples across Anatolia. Although the Ottomans were already started to set up their rule in the region, they have to wait for complete command. This period witnessed the “Red Head” movement, which represents not only a group of Turkomans, but the strong opposition to the institutions, identity, symbols, and official transformation within the Ottoman State. This article claims that the struggle against the Alevi movement which gained strength throughout the 15th and 16th centuries in Anatolia had shaped the development of the Ottoman official ideology. Based on the statements of bureaucratic and religious Ottoman class and the official historians, it aims to expose the ways in which Alevi movement, which opposed the Ottoman institutions, the official Ottoman identity, its symbols, and growing orthodox tendencies among the Ottoman elite, changed the ideological discourse of the Ottoman State.

Keywords: Alevism, Safavid Empire, Ottoman orthodoxy.

Kızılbaş, Erdebil Tekkesi'ne bağlı, Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de yaşayan Türkmen gruplarına verilen isimdir. Erdebil'de bulunan Safevi tekkesinin kurumlaşması ve

* Dr. Öğr. Ü. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
caneyupcekic@nevsehir.edu.tr

siyasi bir aktör olarak ortaya çıkmaya başlaması, tekkenin 15. yy. ortalarından itibaren Anadolu’da yaşayan Erdebil’e bağlı müridler yardımıyla yoğun bir iletişim ağı kurmasıyla açıklanır.¹ Bu dönemde bahsi geçen bölge Osmanlı egemenliğine girmeye başlasa da, devlet mekanizması tüm araçlarıyla burada varlığını kabul ettirebilmek için biraz daha bekleyecektir. Bu süreç içerisinde, kızılbaşlık terim olarak sadece bölgedeki bir takım nüfusu değil Osmanlı Devleti’nin kurumlarına, kimliğine, sembollerine, yaşadığı değişime karşı şiddetli bir muhalefeti temsil eder. Bu makale kızılbaş muhalefetine Osmanlı Devleti’nin ideolojik doğasını nasıl değiştirdiğini anlama çabasının bir parçasıdır.

Şah İsmail’in, 1501’de Tebriz’i ele geçirerek Akkoyunlu hanedanına son vermesi, Safevi Devleti’nin kuruluşu olarak kabul edilir. Ancak, bu noktada önemli bir gelişme, devletin kurumlaşma açısından alacağı şeklin belirmeye başlamasıdır. Safevi ilerleyişi Anadolu’daki Türkmen gruplarının askeri katkısı sayesinde olmuştur. Bu noktadan sonra, devlet yapılanması içinde yönetime ve askeriye dâhil en önemli sorumluluk bu grupların inisiyatifinde olacaktır. Böylece, hem Türkmen grupları geleneksel yaşam tarzlarından farklı olarak idari devlet yapısı içinde görev alırlar; hem de Safevi hanedanlığı yine geleneksel tarikat yapısının ötesinde devlet organizasyonunu yönetmeyi ve burada yer alacak güç odaklarını, Türkmenler ve kısmen Farsiler arasındaki sorunlu ilişkiyi kontrol etmeyi öğrenir. Bunun yanında devlet dini-ideoloji açısından da kurumlaşmaya başlar. Egemenlik, kimlik batıdaki Osmanlı’nın tersine, Şiilik üzerinden tanımlanır. Özellikle Tebriz’in alınmasıyla devlet kurulduktan sonra egemenlik altına giren tüm bölgelerde nüfus yapısı değişir. Tebriz’de çoğunlukta bulunan Sünni nüfus kitlesel kıyımlar yoluyla halledilir.²

Tüm bu dönemde, Anadolu, Safevi Devleti için insan ihtiyacını karşılamak dışında ideolojik bir etki alanı haline gelir. Gönderilen halifeler yoluyla Türkmenler zihinsel olarak Safevi merkezine, ideolojisine ve aynı zamanda bölgedeki diğer Türkmen gruplarına bağlanmış olur. Ne var ki, ancak İsmail 1500’de Erzincan’a geldiğinde Osmanlı kronikleri bu zihinsel nüfuza dikkat eder. Ve ancak bu tarihte, 2. Beyazıt sınırındaki orduları İsmail’in bölgedeki ilerleyişine dikkat etmeleri konusunda uyarır.³ Bu dönemde, Osmanlı’yı asıl rahatsız eden, tebaasının tereddüt etmeden Safevi’ye göç etmesi ya da lojistik yardım

¹ The Encyclopaedia of Islam (New Edition), Cilt. 5, ss. 243-245.

² Rıza Yıldırım, *Turkomans Between Two Empires: The Origins of The Qizilbash Identity in Anatolia (1447-1514)*, Unpublished Ph.D. Thesis, Department of History, Bilkent University, (Ankara: 2008), ss. 268-287.

³ a.g.e., ss. 300-303.

göndermesi gibi görünmektedir.⁴ Birçok ferman Osmanlı askerisini bölgedeki Kızılbaş tehdidine karşı uyarır. Fermanlarda bu gruplar yörük taifesinden sayılır ve uyumsuzlukları göçebe yaşam tarzlarına bağlanır.⁵

Osmanlı Devleti, Fatih devrinden itibaren kul sistemi ve toprak sistemi yoluyla egemenlik alanındaki koşulları yeniden belirlemiş ve bu alanın merkez ile ilişkisini daha somut bir biçimde yeniden tanımlamıştır.⁶ Devletin vergi gelirlerinde herhangi bir dalgalanmayı önlemek amacıyla, reaya, tahrir defterinde yer aldığı şekliyle toprağa bağlıdır ve yer değiştirmeleri, seyahat etmeleri hoş karşılanmaz. Devlet tarafından yerleşik düzene geçirilememiş göçebeler için konar-göçer sancağı, Yörük kadısı gibi kontrol mekanizmaları vardır. Topraksız köylüler hoş karşılanmaz; mübah olan defterli köylüdür. Sipahi, tüm görevlerinin yanında, bölgesinde güvenliği sağlamaktan da sorumludur. Ancak, ceza kadı tarafından hükme bağlanır; cezalandırma kararı sipahiye bırakılmamıştır. Tımar sisteminin ve getirdiği sayısız yükümlülüğün amaçlarında biri toplumsal düzeni sağlamaktır (nizam-ı alem). Osmanlı toplumu hukuksal düzlemde askeri ve reaya olarak ikiye ayrılır. Reaya vergi veren gruptur. Bireylerin toplumsal statülerini değiştirmeleri zordur. Ancak bu statü ayrımı sadece hukuksal değildir; toplum yaşamına olan etkileri nedeniyle günlük yaşamda da geçerlidir. Reaya kendi içerisinde, yerleşme biçimlerine, dini aidiyetlere, üretimdeki iş bölümüne göre ve tarikatlara göre sınıflanır. Reayaya ait olan birey bu örgütlenmelerin birden fazlasına aynı anda ait olabilir. Bu yüzden askeri-reaya ayrımının tersine bu ayrımlar arasında geçişkenlik vardır. Ancak menfaat ve sorumluluk gereği bu aidiyetlerden ve örgütlenmelerden kopmak, birey açısından mümkün değildir. Dönemin zorluklarını aşarak, merkezileşmeyi sağlamak amacıyla, müteselsil kefalet adı altında, cemaat üyelerine birbirinin sorumluluğu yüklenmiştir. Bireyler birbirlerinin şahsına ya da malına kefildir. Bu örgütlenme bireyleri birbirine bağlı kılar. İster kadı, ister sipahi yahut reaya olsun, Osmanlı'da birey çok boyutlu bir mekanizma tarafından sürekli kontrol edilir. Bu kontrol aygıtına hukuk kuralları olduğu gibi toplumun diğer bireyleri de dâhildir. Farkında olsun ya da olmasın her birey, bir şekilde, varolan düzeni koruma ve toplumun diğer bireylerini kontrol etme işlevini yerine getirir.

Ne var ki, Türkmen grupları, doğal olarak, yerleşik düzen öngörülerek üretilmiş bu yeni mekanizmanın önündeki en büyük engeli oluşturmuştur. Devlet tüm siyasi aygıtları ile

⁴ a.g.e., ss. 305-316.

⁵ a.g.e., ss. 315-316.

⁶ See chapters for each in Halil Inalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, (London: Phoenix Press, 2000).

bu gruplara hâkimiyet kuramamış, bunun sonucunda baskı ve şiddet siyasetine başvurmuştur. Doğudaki Safevi Şahı bu açıdan zaten bölgede yerleşik olan mehdici geleneğe uygun olarak Osmanlı zulmüne karşı bir kurtarıcı olarak görülmüş, Safevi propagandası da bu zihinsel kopuşun kitleselleşmesine katkıda bulunmuştur.⁷ Bu ilişki, Safevi ilerleyişi Osmanlı için bir tehdit haline geldikçe daha fazla şiddet üretmiş, Osmanlı kendi siyasi diline gitgide yabancılaşan, ideolojik aygıtları vasıtasıyla hiçbir ilişki kurmadığı bu göçebe topluluklar için cezalandırma yolunu seçmiştir. Bu süreçte devlet, özellikle ulema sınıfı yoluyla uyguladığı siyaset için yeni ve çok kapsamlı bir söylem üretmeye çalışmıştır. Sürecin sonunda Osmanlı-Sünni ideolojisinin bu ideolojinin muhalifleri yardımıyla somutlaştığı görülür.⁸

Safevi tehdidinin Osmanlı idaresince en somut hale geldiği olay 1511'deki Şahkulu Ayaklanmasıdır. 2. Beyazıt'ın yerine tahta geçen 1. Selim doğu seferine çıkar ve 1514'te Safevi ordusunu Çaldıran'da mağlup eder. Şah İsmail'in yerine geçen oğlu Şah Tahmasb Anadolu'da izlenen propaganda politikasını yeniden canlandırır ve bunu sonucu olarak 1527'de Kalenderi İsyanı bölgedeki çatışmayı tekrar arttırır. 1. Süleyman 1534'te Tebriz ve Bağdat'ı ele geçirir. Sonraki süreçte bu bölgede Safevi-Osmanlı çatışması devam eder. 1555'te Amasya'da barış yapılır. Ancak 1578'de Tahmasb'ın ölümü üzerine Osmanlı tekrar saldırıya geçer. Savaş 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasına dek devam eder. Bu antlaşmayla Osmanlı-İran sınırı uzun bir süre için çizilmiş olur.

Bu siyasi tarih özeti sadece iki devlet arasındaki ilişkiyi tayin eden bir kronolojik dizgiden ibaret değildir. Bölgedeki Kızılbaş gruplarının yaşamı, devlet organizmasıyla olan tüm ilişkileri ve devletin bu gruplar üzerinde uyguladığı siyaset tüm bu olaylardan birebir etkilenir. Dahası bahis konusu olaylar, devletin kendi siyasi ve dini kimliğinin kurgulanması için birer araç olarak ortaya çıkar.

İlk olarak, bu kurguda karşımıza devlet eliyle kurulan söylemin sembolik birtakım parçaları çıkar. Devlet belgelerinde Kızılbaşları tanımlayan söylem bu isyancı grupları şematize etmenin yanında, devlet kadrolarınca ortaya çıkan Sünni söylemin de sınırlarını çizer. Bu yeni dini-ideolojik söylem, antitezini Kızılbaşlar üzerinden üreterek kristalize olur. Güneybatı Anadolu'dan Orta Karadeniz'e kadar, Kızılbaşların yoğun olarak yaşadığı bölgeyi ilgilendiren 16.yy. Osmanlı belgeleri, kızılbaşlık yanında Sünni-İslam'ı da tanımlamaya

⁷ a.g.e., ss. 148-149.

⁸ Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2008), ss. 175-178.

yardım eder. Bu belgelerde Kızılbaşlar hırsızlıkla, namaz ve oruç bilmemekle, gece gündüz saz çalmakla, Ali'den önceki halifelere düşmanlık etmekle, peygamberin sünnetini hafife almakla, peygambere-sahabeye-halifeye hakaret etmekle, halifeye ve Müslüman'a düşmanlıkla, Müslümanlara 'Yezid' demekle, şarap içmekle, Safevi'ye yardım göndermekle, Safevi lehine casusluk etmekle ve sahte para basmakla itham edilirler.⁹ Bu tanımlamalar, rejimi tehdit eden unsurları tanımlamanın yanında, rejimin üretmeye çalıştığı ideal Müslüman insan tipini de ortaya koyar.

İkincisi, bu belgeler Osmanlı memurunu memleket içindeki 'beşinci kol' tehdidine karşı uyarırken bu memurları devletin dini-ideolojisine uygun olarak yeniden konumlandırır. Beylerbeyleri, kadılar, sancak beyleri, kadı naippleri, eyalet defterdarları, defter kethüdaları, has zabıtları, eyalet nazırı olan dergâh-ı mualla müteferrikaları, tahrirle görevli vilayet muharrirleri, emval nazırları, subaşılar, sipahiler, kapı halkları, dizdarlar, kale mustahfızları, il erleri ve casuslar Kızılbaş ile mücadelede farklı görevler alır.¹⁰ Kadronun bu kadar geniş olması merkezin konuya gösterdiği önemin yanında, devlet görevlilerinin devletin bu dini-ideolojik mücadelesinde birer aktör haline gelmesinin arzulandığını gösterir. Böylece, bu geniş kadro, bu mücadele yoluyla devletin yeni dini ideolojisini, tüm kaidelerini bilmese dahi, içselleştirecektir. Görüldüğü üzere, Osmanlı Sünni-İslam'ı bu süreç içinde devletin bürokratik yapılanmasını etkilemek, tanımlamak, hızlandırmak için bir araç haline dahi gelebilmiştir. Bu kadro merkezden gelen emirler yoluyla sıklıkla, daimi bir tehlike algısına karşı koşullandırılmış ve böylece eğitilmiştir.

Öte yandan, tanımlanan bu Sünni kimlik, Kızılbaşlarla mücadele yöntemlerine bakıldığında statik ve geleneksel olmaktan çok uzaktır. Osmanlı merkezi idaresi, taşradaki örgütünden, Kızılbaş ile mücadele ederken şer'i hukuk kurallarına uymak konusunda özenli olmasını isterken, buna uygun olmayan birçok durumu bizzat kendi emretmiş ya da en azından gözardı etmiştir. Buna göre, kovuşturma, sivil halkın tepkisinden kaçınmak amacıyla, kimi zaman gizli yapılmıştır, hatta bazı önemli hallerde bu yetki yerel kadıların elinden alınmış, zanlının doğrudan merkeze gönderilmesi istenmiştir. Ele geçirme yöntemlerinde ise çoğu zaman zanlı töhmet altında bırakılmış ya da açıkça merkez tarafından iftira atılması ya da yine tepki doğurmamak için başka bir bahane gösterilmesi istenmiştir.¹¹ Bu şeriata aykırı

⁹ Saim Savaş, XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik, (Ankara: Vadi, 2002), ss. 48-67.

¹⁰ a.g.e., ss. 71-72.

¹¹ a.g.e., ss. 86-97.

uygulamalar böyle kitlesel bir kovuşturma sırasında mazur görülebilir. Ancak, cezalandırma yollarına baktığımızda şer'i hükümlerin uygulanmasının devletin öncelikli beklentisi olmadığını açıkça görürüz. Bir mühime kaydında, Amasya beyinden bölgede ele geçen bir halifenin Kızılırmağa atılıp boğulmasının istenmesi çok çarpıcı bir örnektir.¹² Bunun yanında Kızılbaşlara kızılbaşlık ettikleri için verildiğini gördüğümüz cezalar arasında sürgün, hapis, kürek ve idamın (siyasetle hakından gelme) yanında, recm cezası da vardır ki, şeriata göre fuhuşun cezasıdır.¹³

Burada amaç bu süreçte bu hükümlere ve yöntemlere de bakarak devletin Kızılbaş ile olan mücadelesini dayandığı hukuki ideolojiye aykırı olarak sürdürerek bu ideolojiye zarar verdiğini iddia etmek değildir. Aksine, kendini tehdit altında hissettiği tüm bu mücadele içerisinde devletin Sünni-İslam'ı ve onun hukuki prosedürlerini ustalıkla kendi çıkarı için işlettiğini ve gerektiğinde çekinmeden değiştirdiğini görürüz. Kızılbaşları kovuşturmaya tayin edilen görevlilerin sorumluluk alanları da bu olguya bağlı olarak tam tanımlanmamış gibi gözükmektedir. Beylerbeyi araştırma, sancak beyi yakalama ve cezalandırma, kadı da soruşturma yetkisini sahip olduğu halde, tüm bu sorumluluk alanları bu süreç içerisinde birbirine geçmiş haldedir. Kovuşturmaların arttığı tarihlerde bu sınırlar daha da karmaşılaşır.¹⁴ Böylece tüm görevliler, prosedürün kendi alanına düşen kısmından daha fazlasından sorumlu hale gelmekte ve geleneksel görev bölümü, Kızılbaşlar ile mücadele yolunda daha esnek hale getirilmiş gözükmektedir.

Kızılbaş ile mücadelede devletin dini-ideolojik söylemini kurgulayan en önemli aktör şeyhülislamlık kurumu, en önemli araç ise fetvadır. Tüm bu kovuşturmaya, soruşturmaya ve cezalandırmaya dair sürecin şer'i kaynağını merkezde üretilen İslam fihhına dair hükümler oluşturur. Kızılbaşların ve devlet görevlilerinin ictimai konumları bu hükümlere göre belirlenirken, aynı zamanda Osmanlı sultanı ve onun şahsında Osmanlı merkezi yönetimi İslam dininin banisi olarak somutlaşmaya başlar. Bu fetvalara göre, Kızılbaş ile mücadele *gaza-i ekberdir*. Bu hüküm merkezin, taşradaki görevlilerine en önemli mesajıdır. Kızılbaş ile mücadelede hayatını kaybedenler, şehittir; kızılbaşların karıları *asker-i İslam*'a helaldir.¹⁵

¹² BA. MD.7/754/2067, transliterated in a.g.e., s. 194.

¹³ a.g.e., pp. 102-118.

¹⁴ Colin Imber, "The persecution of the Otoman Shi'ites according to mühime defterleri, 1565-1585", *Der Islam*, 56/2 (1979), s. 265.

¹⁵ Mustafa Düzdağ, Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972), ss. 109-112.

Öte yandan bu fetvalar, merkezin tebasını hangi hallerde Kızılbaş, mürted, kâfir veya zındık olarak gördüğünü, Sünni hayat tarzının sınırlarını da çizmek suretiyle anlatır. Buna göre öncelikle, Ali'nin peygamber neslinden olduğu kabul edilir. Lakin Muhammed'in neslinden olmanın dünyevi ve uhrevi azabdan masun olmayı gerektirmeyeceği de hatırlatılır.¹⁶ Bu söyleme göre, Kızılbaşlar, İslam'daki yetmiş üç milletin her birinden bir miktar *şer ve fesad* almış, bir *mezheb-i küfr-ü dalalet* meydana getirmiştir. Sayılarını da sürekli arttırmaktadırlar. Kuran'ı ve şeriatı hafife almakta, ulemaya zarar vermekte, başlarında bulunan *facir mel'una* tapmakta, halifeyi lanetlemekte, Hazret-i Ayşe'ye iftira etmektedirler. Dolayısıyla İmam Şafi ve İmam Hanbeli hükümlerine göre katledilmeleri gerekir. Hatta katledilmeleri, dünyadaki tüm diğer kefereden daha mühimdir.¹⁷ Fetvalara göre Kızılbaşların katline sebep olacağı öngörülen bazı suçlar şöyledir: Peygamber bilmemek, şeriata lanet etmek, Tanrıyı Kuran ve peygamber olmadan bulabileceğini söylemek, Tanrıdan korkmazım demek, mümine haşır yoktur demek, Ramazan'a uymayı keferenin bayramına uymak, şarap içip içmeye küfretmek, dine küfretmek.¹⁸ Bu fetvaların en önemli amacı, Kızılbaşlarla mücadele eden görevlinin tereddüte düşmesini, dini hükümler göstererek engellemektir. Bu açıdan ayrı ayrı her durum için hüküm verilmeye özen gösterilmiştir.

İlmiye sınıfının fetva üretmekle görevli bu kolu bu süreçte önemini çok arttırmıştır. Osmanlı tarihinde ilmiye sınıfının gördüğü en mühim karakterlerden biri olan Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin bu dönemin karakterlerinden biri olması sürpriz değildir. Kızılbaş ile mücadele Osmanlı'da Sünni İslam'ın kurumlaşmasına yardım ederken, öte yandan dini otoritenin bürokrasi içerisindeki önemini bir hayli arttırmıştır. Ahmet Yaşar Ocak'a göre, bu yeni İslam tarifi ve devletin bu tarif içindeki merkezi konumu "bir yandan devlet kavramına kutsallık bahşederek merkezi otoriteye ve onu temsil eden Osmanlı hanedanına meşruiyet ve bir anlamda kudsiyet kazandırırken, öte yandan onun siyaset etme aracı olmak gibi çifte bir fonksiyon icra eder."¹⁹ Bu ilişkinin kurulması açısından, devletin dini öğretisinin devletin kurumlarıyla içiçe geçtiği, dini kaynaklı eğitimin reforme edildiği Fatih devri önemlidir. Bu devirde medrese düzeni kurumlaşarak, devlet bürokrasisi, devlet ideolojisinin üretilmeye başlandığı bu yeni merkezlerde eğitime başlanmıştır. Böylece İslami kaynaklı bilginin

¹⁶ a.g.e., ss. 109-110.

¹⁷ a.g.e., ss. 110-111.

¹⁸ a.g.e., ss. 112-115.

¹⁹ Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), s. 92.

temsilcileri, devlet organizasyonunun parçası haline getirilmiş, ‘devlet İslamı’ olgusu ortaya çıkmış, kanun ve fetva içice geçen iki kurumun içice geçen söylem biçimleri haline gelmiştir.²⁰ Fleischer, ayrıca, örfi ve şer’i hükümlerin tanımlarının ve sınırlarının bu kadar müphemleştiği bir dönemde, medreseden yetişen ulemanın dahi bu ikircikli pozisyonundan rahatsız olmuş gibi görünmediğini, iki alanın birbirinden farklı veya çatışan talepler ortaya koymasının bu kadro açısından dikkate değer bulunmadığını belirtir.²¹ Bu dönemden kasıt devletin idari ve dini formasyonunu yeniden tanımladığı 15. ve 16. yüzyıllar olmakla birlikte, kuşkusuz Osmanlının sahada Kızılbaş tehlikesine karşı verdiği mücadeleyi de tanımlar. İlmiye eğitiminin merkezileştiği, devletin Sünni ideolojisini kristalize ettiği bu süreç, kızılbaş karşı verilen dini-ideolojik mücadeleyle diyalektik bir ilişkiyi temsil eder.

Osmanlının, kızılbaş karşı verdiği mücadelenin boyutlarını saf idari düzeyden gayri, ideolojik düzeyde de anlamak için sahip olduğumuz kaynaklar arasında, mühime kayıtları ve fetvalar ile birlikte en önemlisi dönemin Osmanlı tarihçilerinin sürece ilişkin düştüğü kayıtlardır. Tüm diğer kaynaklar gibi bunların da dönemin tarih yazarının iktidar ile kurduğu yakın, ancak çok doğal, ilişki göz ardı edilmeden incelenmesi gerekir. Bu yakın ilişkinin, en azından bu makalenin amacı olan devletin ideolojik aygıtlarını incelemek açısından, yanıltıcı değil aksine hayırlı olduğunu itiraf etmek gereklidir. Öte yandan bu belgeler tarih anlatısını devletler, hanedanlar, sultanlar üzerinden kurdukları için kızılbaş grupları üzerine herhangi bir bilgi ihtiva etmezler. Son olarak Osmanlı-Safevi mücadelesine dair günümüzde dahi geçerli olan resmi tarih kurgusunun ana hatlarını bu kayıtların oluşturduğunu hatırlamak yanlış olmaz.

Bu anlatıya göre, Erdebil hanedanının siyasi bir aktör olarak ortaya çıkışının temel sebebi İran’da zamanla ortaya çıkan yönetim boşluğudur. Şah İsmail, Acem ülkesini boş bulup, başkaldırmıştır.²² Anlatının bundan sonraki, Şahın idare biçimini ele alan kısmı ise Osmanlı dini-ideolojisine uygun olarak resmi söylemin öğelerini genel olarak taşımaktadır. Şah, hükümdarlığı hak olan sultanlara korku salmıştır. Burada arzu edilen, Şah’ın bölgesindeki diğer ülkelere haksız; dini hükümlere ve geleneklere aykırı bir biçimde düşmanlık ettiğini vurgulamaktır. Şah “...ehl-i İslam elinde olan Kızılbaş memleketi yine

²⁰ a.g.e., s. 93; Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*, (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1986), s. 261. Fleischer burada kanun ve şeriat arasında doğaları gereği karşıt bir ilişki olduğunu varsayar. Bu mesele tartışmalıdır.

²¹ a.g.e., ss. 261-272.

²² Celalzade Mustafa, *Selimname*, (haz.) Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1990), s. 272.

alınmak gerek diyüp sulha rıza vermeyüp, Osmanlı'ya mahkûm olmağı kabul edenlerin ekserine şemşir-i intikam çeküp..." saldırır.²³ Safevi hükümdarlığı, kan akıtmayı, içki ve zinayı mübah kılmış, din büyüklerine hakaret etmiş, sahabeye dil uzatmış, dinin farzlarını yok saymıştır. Safeviler, ele geçirdikleri yerlerde camileri hayvan ahır olarak kullanmış, İran ve çevresinde ne kadar Sünni ulema varsa katletmiştir. Öte yandan, Osmanlı sultanı (bu durumda 1. Selim) şerefli askerler toplayıp bunlara aman vermemiş; ancak babasının (2. Beyazıt) vasiyeti gereğince (?) İran vilayetlerine saldırmamıştır. Çünkü Safevi şahının tersine Osmanlı sultanı 'kan akmasın, memleket barış içinde olsun, vahşet olmasın' anlayışına sahiptir.²⁴

Şah İsmail'in, ideolojik söylemine dair araçları oluştururken Anadolu'daki dini-kültürel anasırdan faydalanmasının da önüne geçmek için gayret gösterilir. Buna göre, "Şah İsmail, Sultan Beyazıt zamanında Rum diyarına gelmiş ve Hacı Bektaş'ın mezarı yakınlarında konakladığı sırada; Hacı Bektaş, Şah İsmail'in rüyasına girerek: (Geri dön, geri git, yoksa seni mühim bir uzvundan ısırarak yok ederim) demiştir."²⁵ Zira Rumilinde itikad güçlüdür.

Öte yandan, Osmanlı padişahı ele geçirdiği yerlerde devletin dini söylemine uygun olarak Sünni İslam'a göre kutsal sayılan yerleri kızılbaşın verdiği zarardan kurtarır ve tarihçi de bunu heyecanla anlatmaktan geri durmaz. Örneğin Bağdat'ın ele geçirilmesinden sonra ilk iş olarak İmam-ı Azam'ın Şiiler tarafından toprağa gömülen (?) türbesi önce bulunur (işçilerden biri elindeki kazma ile yoklamak üzere çalışırken, bir bina eseri görüldü. Biz de inşallah burasıdır, diye çalışmaya devam ettik. Bir taş koparılınca hemen içerden çok güzel bir koku çıkarak öyle içimize işledi ki, ben hemen yarı can kaldım, mest oldum. Kazıyan işçi ise öldü.); daha sonra mezarın üzerine büyük bir türbe ve etrafına sağlam bir kale yapılır; son olarak da imaret ve vakıf kurulur.²⁶ Bu çaba bir mimarlık faaliyeti olmanın ötesinde mümkün olduğunca semboliktir. İlk olarak, Osmanlılar geniş bir söylem dağarcığı içerisinde yeniden tanımlamaya çalıştıkları dini-ideolojik temsilleri için referanslarını aramaktadırlar. Bu kaynak kendilerinden öncekiler tarafından hor görülse ya da toprağın altına karışsa bile büyük bir istekle onu aramaktan çekinmeyeceklerdir. İkincisi, devlet tüm imkânlarıyla bu kaynağı özgün haline uygun olarak koruyacaktır. Son olarak, kaynak tükenmeyecek, her daim yaşaması için her türlü önlem alınacaktır.

²³ Selaniki Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki, (haz.) Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 196.

²⁴ a.g.e., ss. 272-274.

²⁵ İbrahim Peçevi, Peçevi Tarihi, (haz.) Murat Uraz, (İstanbul: Son Telgraf Matbaası, 1968), s. 69.

²⁶ a.g.e., s. 102.

Osmanlı Devleti, Kızılbaş muhalefeti ve Safevi Devleti ile mücadele verdiği 16. yy. boyunca çok boyutlu bir idari-dini- söylemsel ağ kurmaya çalışmıştır. Sünni İslam, tarifi gereği ve özellikle Osmanlı Devleti açısından Fatih devrinde medrese sisteminin devletin idari yapılanmasına göre düzenlenmesiyle birlikte, merkez siyasetle içiçe olmuştur. Kızılbaş ile olan mücadele boyutunda bu ilişkinin gitgide daha esnemez hale geldiği ve Sünni İslam tarifinin “daralma ve katılma” sürecine girdiği kabul edilir.²⁷ Ne var ki, bu dogmatik İslam tarifinin kendisi için tarif edilen yörüngeye sorunsuz bir biçimde uyum gösterdiği ve sürecin önceden tarif edildiği üzere tek boyutlu bir biçimde varolduğu söylenemez. Bu tarif ve onun pratikteki yansımaları, sahada verilen çabanın da katkısıyla, çok boyutlu ve dinamiktir. Devletin tüm aygıtları, kendi geleneksel konumlarının dışında da tarif edilebilmiş, eğitilmiş ve yeniden üretilmiştir. Bunların doğal sınırlarına ve geleneksel tanımlarına yapılan sistematik müdahalelerin amacı statik ve genel geçer yorumlar üretmekten çok, devletin elinde bulundurduğu aktörler sayesinde pragmatik çözümler üretmesine yardım etmiştir. Günümüz tarih yazımının Osmanlı’da teokratik yapıyı açıklarken, özellikle 16. yy. ve sonrası için, tekdüzelik ve değişmezliğe vurgu yapmaktan kaçınması gereklidir.

Kaynaklar

- 1- Barkey, Karen. *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2008.
- 2- Celalzade Mustafa. *Selimname*. (haz.) Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1990.
- 3- Düздаğ, Mustafa. *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1972.
- 4- Fleischer, Cornell. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1986.
- 5- İbrahim Peçevi. *Peçevi Tarihi*. (haz.) Murat Uraz. İstanbul: Son Telgraf Matbaası, 1968.
- 6- Imber, Colin. “The persecution of the Otoman Shi’ites according to mühime defterleri, 1565-1585”. *Der Islam*. 56/2 (1979).

²⁷ Ocak, s. 95.

- 7- Inalcık, Halil. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*. London: Phoenix Press, 2000.
- 8- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- 9- Savaş, Saim. *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*. Ankara: Vadi, 2002.
- 10- Selaniki Mustafa Efendi. *Tarih-i Selaniki*. (haz.) Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- 11- *The Encyclopaedia of Islam* (New Edition). Leiden: E. J. Brill, 1986.
- 12- Yıldırım, Rıza. *Turkomans Between Two Empires: The Origins of The Qizilbash Identity in Anatolia (1447-1514)*. Unpublished Ph.D. Thesis, Department of History, Bilkent University. Ankara: 2008.